

UOT 81(091); 81 (092)**FƏRHAD AĞAZADƏNİN DƏRSLİKLƏRİ**

Y.V.QƏHRƏMANLI
Bakı Dövlət Universiteti
yeqana@bk.ru

Bu məqalədə fəal ictimai xadim, görkəmli dilçi, bacarıqlı müəllim, təcrübəli metodist, publisist və yeni latın qrafikalı əlifba uğrunda yorulmadan mübarizə aparan Fərhad Ağazadənin bütün dərsliklərinə nəzər salınmış, Azərbaycan dilinin tədrisində mövqeyi haqqında ümumiləşmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Fərhad Ağazadə, dərslik, metodist, Azərbaycan dilinin tədrisi, əlifba

XX əsrin əvvəllərində dilimizin tədrisi üsulu haqqında ziyalılarımızın fikri yeni yaranırdı. Çünki dilimiz keçən əsrin axırlarına qədər məktəblərdə tədris edilmirdi. H.S.Eyvazovun “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə” (1905), H.M.Şeyxzadənin “Nümuneyi-tədris və tərbiyə” (1907), M.Sadıqzadənin “Türk dilinin üsuli-tədrisi” (1925), B.Çobanzadənin “Türk dili və ədəbiyyat üsuli-tədrisi” (1926), “Türk dilinin metodikası” (1928) kitablarında, “Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi” məqaləsində dil tədrisinin metodikasına aid dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür. Həmin dövrdə Fərhad Ağazadə də (1880-1931) dilimizin tədrisi yollarını düşünməyə başladı. O, ərəb, fars, fransız dillərinə bələd olub, rus və türk dillərini mükəmməl bilirdi. Bu səbəbdən də dünya elmi-pedaqoji fikrini əks etdirən müxtəlif ədəbiyyatdan lazımınca faydalanaraq bir sıra dərs vəsaitlərinin yazılmasında, hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Onun dilin tədrisi haqda elmi əsəri olmasa da, bu sahədə bir çox məqalələri və dərslikləri vardır. F.Ağazadənin müştərək müəlliflərlə yazdığı “Əlifba”(1906), «İkinci il» (1908, 1912, 1925), «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912), «Yeni türk əlifbası» (1922), «Zəhmət məktəbi» (1926), «İşçinin II kitabı» (1921), «Savada doğru» (1928) “Türk qrameri” (1929) adlı 8 dərsliyi; “Şəkillərdə hərflər” (1923), «Kubçalar ilə xırda çocuqlara savad öyrədişi» (əlyazma (1923)), «Звуковой или американский метод преподавание на новом алфавите?» (1928), «Türk-tatar dillərindəki hərflərin faiz üzrə münasibətini bilməyin lüzumu» (1928), “Məktəb kitabları və istilahları” (1926) məqalələri onu görkəmli metodist kimi tanıdır. «Fərhad Ağazadə XX əsrin 20-ci illərində ən mahir dərslik müəllifi və metodist kimi məşhur idi» (2,81). Onun fikrincə,

«dərslük uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə müvafiq olmalı, şagirdə elmi bilik verməklə yanaşı, onu tərbiyə də etməlidir. Dərslükdə əyanilikdən – şəkil və sxemlərdən geniş istifadə edilməli, uşaqların fikri, idraki fəaliyyətini artıran mətnlər, çalışmalar verilməlidir» (2, 71). F.Ağazadəni məktəblərdə ana dilinin tədrisi məsələsi müəllim işlədiyi ilk illərdən düşündürmüşdür. Onun “İrşad” qəzetində nəşr edilən **“Yüz ildir getdiyiniz, öylə budurmu getdiyiniz?” (1906)** məqaləsi Üzeyir Hacıbəyovun məqaləsinə cavab olaraq yazılmış, bu mövzuda bir çox məsələlərə toxunulmuşdur. F.Ağazadə dilimizin ikinci dərəcəli dil kimi təliminin qəti əleyhinə çıxır. Çünki həmin dövrdə məktəblərdə Azərbaycan dilinə ayrılan saatların sayı az idi. Elə həmin il I Müəllimlər Qurultayında bu məsələ də müzakirə edilmiş və Azərbaycan dilinin mövqeyi müəyyənləşdirilmiş və onun payına düşən saatların sayı artırılmışdır.

F.Ağazadənin dərslük tərtibində ilk təcrübəsi A.Əfəndizadə və S.S.Axundovla birgə yazdıqları **“Əlifba”(1906)** kitabı olmuşdur. Bu kitabda ərəb əlifbası islah edilmiş, fəthə, zəmmə və kəsre kimi işarələr atılmış, əvəzinə hərflər yaradılmışdı, hər hərfin də yalnız bir şəkli vardı. Həmin kitab II Müəllimlər qurultayında müzakirə olundu, lakin qəbul olunmadı. F.Ağazadə 1906-cı ildə latın qrafikalı əlifba tərtib etmişdir. Bəs nə üçün o, qurultayda məhz ərəb əlifbasının islahı üzərində qurulmuş bir kitabın müzakirəsinə nail olmağa çalışırdı? Görünür, o zaman ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığına görə o, qurultayda daha real məsələləri - ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. F.Ağazadənin ehtimalı düz çıxdı. F.Ağazadə ərəb əlifbasının yazıda və qiraətdə törətdiyi çətinlikləri və yeni **“Əlifba”** kitabının üstünlüklərini nümayiş etdirsə də, qurultayın bir çox nümayəndələri hətta islah olunmuş ərəb əlifbasını qəbul etmədi. Lakin bu, təşəbbüs olaraq əlifba işinə təkən verdi.

1907-ci ildə Bakıda təhsilin inkişafında böyük əməyi olan Mahmud bəy Mahmudbəyov **“Türk əlifbası və ilk qiraət”** və M.A.Mollazadə **“Türk dili və yaxud türkcə qiraət”** kitabını nəşr etdirmişdi. Bir il sonra Müəllimlər qurultayının tövsiyəsi ilə F.Ağazadə bir neçə müəllimlə birgə (Süleyman bəy Əbdürəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov **“İkinci il”** (4) kitabını çap etdirdi. "İkinci il" ilk dəfə Tiflisdə Ömər Faiqin rəhbərlik etdiyi "Qeyrət" mətbəəsində çap olunmuş, "Molla Nəsrəddin" jurnalı dərslüyün nəşri haqqında xüsusi elan dərc etmişdi. Əlifba təlimindən sonra oxunan bu kitabda ərəb əlifbasında ciddi dəyişikliklər edilmişdi. Həmin dərslüklər həm pedaqoji, həm də didaktik-metodik cəhətdən yeni tələblərə cavab verirdi. Kitablarda dilin sadəliyi, aydınlığı, bədiiliyi, məzmununun dolğunluğu əsas xüsusiyyətlər olaraq seçilmişdi. Bu dərslüklərin yazılması və nəşri **“Nicat”** xeyriyyə cəmiyyətinin bilavasitə təşəbbüsü və yardımı ilə həyata keçirilmişdi. **“Bu dərslüyü aşıqfikirli müəllimlər, maarif xadimləri ruh yüksəkliyi ilə qarşılamaş və ondan məktəb təcrübəsində geniş istifadə edib faydalanmışlar”** (12, 78). Ü.Hacıbəyov **“İkinci**

il” adlı məqaləsində bu dərsləri yüksək qiymətləndirmişdi. Lakin dərslər Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən kəskin tənqid edildi. "Yazımız, dilimiz, "İkinci il"imiz məqaləsi XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan pedaqoji fikrinin bəlkə də ən çox müzakirə olunan sənədlərindən biri kimi xatırlanır. Ə.Hüseynzadə tərəqqiyə əsas maneəni əlifbada görmədiyindən ingilis və yaponların tərəqqisinə yazının əngəl olmadığını xatırladır, M.F.Axundzadənin, M.AŞahtaxtının və başqalarının əlifba layihələrini uğursuz təşəbbüslər kimi tənqid edir, türk dilində şəkilçilərin əhəmiyyəti məsələsinə, imla və unifikasiya problemlərinə toxunurdu. A.Şaiq bu barədə yazırdı: "O, mətbuatda "Yazımız, dilimiz, "İkinci il"imiz" adlı məqalə ilə çıxış edərək Səhhətin və mənim sadə Azərbaycan dilində yazdığımız və həmin dərslərdə çap olunan şeirləri tənqid etmişdi. O, tələb edirdi ki, dilimizi "Füyuzat" jurnalının dilinə oxşadaq" (1). Ömər Faiq Nemanzadə də "Yazımız, dilimiz, "İkinci il"imiz" adlı silsilə məqaləsində (1909) Əli bəy Hüseynzadəyə kəskin cavablar verərək "İkinci il" kitabını belə qiymətləndirir: "İkinci il" kitabına gəlincə, bunlar təzə bir hərf çıxarmadılar, əlifbamızı dəyişmədilər, "Cövdət"i "Cövdət" yazmadılar və bu cür böyük işlərə əl vura bilmədilər. Bunlar osmanlılardan bir az daha irəli gedib danışığda olan "a" və "ə" səslərini yazıda göstərdilər. Dəlini dəli, dərinə dəri, baltanı balta şəkildə yazdılar ki, qolay oxusunlar. Bundan ötrü onları töhmət deyil, təbrik etməliyik" (13, 199-200). Ömər Faiqin "Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz" adlı məqaləsində daha bir sıra məsələlərə toxunulur, "İkinci il" dərslərinin tərtib və dili müdafiə edilir, Ə.Hüseynzadənin dil siyasəti tənqid edilirdi. Ondan sonra M.Mahmudbəyov da eyni adlı məqaləsi ilə mətbuatda çıxış etdi. "Faktiki olaraq bu kitab və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərslərlə köhnə ərəb əlifbasının zəifliyi və yararsızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaş-yavaş Azərbaycanda və Azərbaycandan kənar da təbliğ olunmağa başladı. Lakin bu cəhdlərə baxmayaraq, əlifba məsələsində rəsmi qaydada ciddi dəyişiklikliyə nail olunması müşkül bir iş çevrilmişdi" (14, 9).

F.Ağzadə dərslər tərtib etmək fəaliyyətini davam etdirərək 1912-ci ildə "Ədəbiyyat məcmuəsi" adlı müntəxabat kitabını nəşr etdirir və ədəbiyyat tədrisi haqqında fikirlərini ümumiləşdirir. "Onun 1912-ci ildə Bakıda İsa bəy Aşurbəylinin "Kaspi" mətbəəsində Musa Əsgərzadənin redaktorluğu ilə çap olunmuş "Ədəbiyyat məcmuəsi" adlı 370 səhifəlik dərsləri xüsusi maraq doğurur. Azərbaycanda dünya ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisi tarixinin öyrənilməsi baxımından "Ədəbiyyat məcmuəsi" zəngin material verir" (10, 354). "Ümumiyyətlə, F.Ağzadə yaradıcılığında deyil, məktəb tariximizdə irəliyə doğru faydalı metodik təşəbbüs kimi qiymətləndirilən bu dərslər dövrün F.Köçərli, A.Şaiq, R.Əfəndiyev və başqa görkəmli maarif adamları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır" (12, 128). Bu kitabda F.Ağzadənin ədəbiyyat tədrisi haqqında fikirləri toplanmışdır. F.Ağzadə bu kitabda verdiyi qısa, lakin olduqca mənalı və məzmunlu şeir, hekayə və s. parçalarla uşaqlara müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa çalışır. O, yalnız mətnlərin məzmunlarına deyil, onların dilinə də fikir verirdi. Buna görə də o, "Ədəbiyyat məcmuəsi"ni yazdığı

müqəddiməni aşağıdakı sözlərlə başlayır: "İnsan övladında incə hissləri oyandırmaq üçün ana dili birinci vasitədir. Lakin türkcə yazanın, hər adını şair qoyanın kəlamından məcmuə bağlayıb ortalığa atmaqla mərəmə çatmaq olmaz. Nazik hissləri qaba sözlər ilə oyandırmaq mümkün deyil, belə ki, dəqiq və zərif kəlamın nazik və lətif də təsiri vardır (3, 3). F.Ağazadə ana dilini təkcə təlim işində deyil, həm də uşaqların tərbiyəsində, incə hissləri oyandırmaqda əsas vasitə hesab edirdi. Buna isə nə qədər nail ola bilməsi o dövrdəki ziyalıların bu kitaba münasibətindən aydın olur. Ziyalılar onun bir dərslük kimi yaradılmasını alqışlasalar da, mətnlərin dilindəki çətinliyi tənqid etdilər, daha çox Vaqifin, Seyid Əzimin, Zakirin əsərlərindən nümunələrin salınmadığını təəssüf hissi ilə qeyd etdilər.

Bu dərslük barədə C.Əhmədovun "Ədəbiyyat tədrisi metodikası", Ə.Ağayevin "F.Ağazadənin pedoqoji görüşləri"ndə ümumi və Hüseyn Həşimlinin "Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə ədəbi-elmi fikir" monoqrafiyasında ətraflı məlumat verildiyindən geniş şərhə ehtiyac duymadıq.

F.Ağazadənin "**Yeni türk əlifbası**" dərslüğü Şərqdə ilk dəfə olaraq fonetik metod əsasında tərtib edilmişdir" (5,15). Bu əlifba kitabı 4 dəfə (1922, 1923, 1924, 1925) çap olunmuşdur. «Qeyd edək ki, bu zaman ən böyük tirajla (50000 ədəd) Fərhad Ağazadənin müəlliflərindən biri olduğu «İkinci il» və «Yeni türk əlifbası» kitabları çap olunmuşdu. Fərhad Ağazadə özünün «Azərbaycanda yeni türk əlifba ideyalarının yaranması tarixi və həyata keçirilməsi» əsərində «Dərslüğün tərtibi» adlı III hissədə bu kitab haqda, onun üstünlükləri və çatışmazlıqları haqda məlumat verir və kitabı ilk təşəbbüs kimi yüksək qiymətləndirir: «Bu əlifba ərəb əlifbası ilə yazılmış türk kitablarında əsrlərdən bəri özünə möhkəm yuva qurmuş ətalətə ilk və qətiyyətli zərbə vurdu. Burada nəinki təkcə əlifba sahəsində həm də heca, qrammatika sahəsində çevrilib həyata keçirildi» (15, 19). Həmin kitabı öz təcrübələrində ərəb əlifbasının qüsurları ilə üzləşən 3 qocaman müəllim tərtib etmişdir. «Yeni türk əlifbası» adlanan bu dərslük Şərqdə ilk dəfə olaraq fonetik metod əsasında tərtib edilmişdir. F.Ağazadə bu dərslüğü əvvəlki dərslüklərlə müqayisə edərkən üstün cəhətlərini vurğulayır. Kitab haqda Ə.Ağayev yazır: «Müəlliflərin əsas məqsədi yeni savadlananlara latın əlifbasını öyrətməkdən ibarət idi. Bu dərslükdə ona görə də latın və ərəb hərfləri paralel verilmişdir, oxu mətnləri isə yalnız latın qrafikası əsasında tərtib edilmiş hərflər ilə çap edilmişdir. Burada didaktikanın məlumdan məchula və asandan çətinə qaydası əsas götürülmüşdür "Yeni türk əlifbası" 2 hissədən ibarətdir: əlifba və oxu materialı. I hissədə latın hərfləri və ərəb hərfləri paralel, həmçinin hərflər əlifba sırası ilə deyil, çox işlənən hərflər əvvəl verilmiş, hərflər tələffüz və yazılış cəhətdən asanlıq dərəcəsinə görə düzülmüşdür. Paralellik ərəb hərflərini bilənlər üçün bu üsulla yeni əlifbanı öyrənmək nəzərdə tutulmuşdur. Bunun o qədər əhəmiyyətli olmadığını görənlər kitabın IV nəşrini yalnız latın əlifbası ilə çap etdirdilər. Bu, bizdə ona görə mümkün deyil ki, latın və ərəb əlifbası tam fərqli əlifbalardır. Hər hərfin yazı və çap variantları əks olunmuşdur. Verilən nümunələr də yazı

və çap şəklində verilmişdir. I hissənin sonunda latın hərflərinin əlifba sırası ilə düzülüşü, ərəb rəqəmləri – qarşısında ərəb əlifbasında işlənən rəqəmlər və rum rəqəmləri verilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropada işlənən ərəb rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə Fərhad Ağazadə işlətməmişdir

II hissədə izahedici oxu nümunələri – F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabında toplanmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri verilmişdir. Klassik ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq, onlar sadə və anlaşılıqlı olmaqla yanaşı, həm də bütün ərəb və fars sözləri türkləşdirilmişdir, ahəng qanununa tabe edilmişdir. Hətta ahəng qanununa tabe olmayan bəzi alınma sözlərin şəkilçiləri onun son şriftinə uyğunlaşdırılmışdır ki, bu da yeni əlifbanın xidmətidir. Çox sürətli çap olunması ilə əlaqədar olaraq bəzi çatışmazlıqlar: kiçik şrift, illüstrasiyaların keyfiyyətsizliyi gözə çarpır. Şəkillərə gəldikdə onlar köhnə əlifba kitabından götürülmüşdür. IV nəşrdə bu qüsurlar aradan qaldırılmışdır. Oxu materialları çox anlaşılıqlı, sadə, ibrətamiz, tərbiyəvi və uşaqların dünyagörüşünü formalaşdıran nümunələrdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri Abbas Səhhətin, M.Ə.Sabirin, R.Əfəndizadənin şeirləri və s. istifadə edilmişdir. Oxu materiallarında uşaqların yaş həddi nəzərə alınmaqla hərtərəfli tərbiyəvi mövzular verilmişdir. Məs: «Evdə» hissəsində «Səhər» adlanan mətnə uşağın gündəlik məşğuliyyətləri verilməklə yanaşı, ata-anaya hörmət və məhəbbət hissi aşılanır: «Sonra atamın, anamın əllərindən öpürəm və onlar ilə bir surfada oturub çay içirəm» (5, 47). Kitabda hərflərə və mətnlərə aid şəkillər, illüstrasiyalardan istifadə edilmişdir. Sonda isə «Yazı məşğələləri» adı ilə şəkillər üzrə suallar verilmişdir. «Bəzi qüsurlara baxmayaraq, «Yeni türk əlifbası» həm forma, həm məzmunca əvvəlki əlifba kitablarından üstündür» (13, 20).

F.Ağazadə, Y.Əliyev, N.K.Sanılının birgə yazdığı «**Zəhmət məktəbi**» **dərslisi (1926, 1928) (6)** I dərəcəli məktəblərin 2-ci sinfi üçün kompleks proqram əsasında tərtib edilmiş və 1926-cı ildə nəşr edilmişdir. 182 səhifədən ibarətdir.

“Kitab ilbəl proqramla əlaqədar olaraq dəyişdirilərək 1931-ci ilədək istifadə olunmuşdur» (2, 79). Kompleks proqramların əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, burada ayrı-ayrı fənlər özünə müstəqil yer tutmasın. Komplekslərin fikrincə, ayrı-ayrı fənlər üzrə dərslilər lazım deyildi. Bir dərslidə bütün fənlərə aid məlumat verilirdi. Eləcə də bu dərslik oxu dərslisi olsa da, ölçü vahidləri, termometr, saat, təbiət hadisələri, bitki aləmi, fəsillər, heyvanlar və s. haqda yetərli məlumatlar əks olunmuşdur. Burada hər mövzuda mətnlər, onlara aid şəkillər, tapşırıq, yazı verilmişdir. Mövzular çox ibrətamiz, maraqlı, məlumatvericidir. Müəlliflər şagirdlərin fəallığı, müstəqilliyi, geniş bilik alması və dünyagörüşünün formalaşmasına diqqət etmişlər. Dövrün və günün yenilikləri öz əksini kitabda tapa bilmişdir. Burada hər mətndən sonra verilən şifahi və yazıya aid tapşırıqlar çox maraqlıdır. Yazıya aid olan tapşırıqlar dil qaydalarının möhkəmlənməsinə və rəhbərli nitqin inkişafına xidmət etməklə yanaşı, həmçinin şagirdlərin ümumi dünyagörüşünü formalaşdırır. Məsələn: Öz qrupunuzda olan şagirdlərin adlarını əlifba sırası ilə yazın. Əlifba, sait və

samitlər, qalın və incə saıtlər, sözlərin hecalara düzgün ayrılması, xüsusi isimlərin yazılışı, fellərin başlanğıc forması olan məsdər, şəkilçilərin sözlərin son hecasına uyğun olaraq qəbul edilməsi, ahəng qanunu kimi dil qaydalarına aid çalışmaları verilir, eləcə də hər mətnin mövzusuna uyğun sualları yazılı şəkildə cavablandırmaq və şəkillər çəkmək tələb olunur ki, bu da şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin edir. Lakin bu dərsləyin müsbət və lazımlı cəhətləri ilə yanaşı, çatışmayan cəhətləri də var idi. «Kompleks proqramda didaktikanın yaxından uzağa qaydası təhrif edilirdi. Belə ki, kitablarda ancaq zaman və məkan etibarilə yaxınlıq və uzaqlıq nəzərdə tutulurdu. Ona görə də «Zəhmət məktəbi» kitabı didaktik qaydaları gözləyə bilməmişdir» (2, 80). Buna görə də onun ömrü çox uzun olmadı. Bu yanaşma o dövr üçün məqbul idi. Kitabın müasir dövrümüzdəki kurikulum proqramı əsasında hazırlanan dərsləklərlə oxşar cəhətlərini qeyd etməklə onlara örnək saymaq olar.

«**Savada doğru**» (1927, 1928) **dərsləyi (7)** 165 səhifədən ibarətdir. «Savadsızlıqla mübarizə» cəmiyyətinin nəşriyyatı tərəfindən 1927-cı ildə nəşr edilmiş və M.Mircəfərzadə, C.Möhsünzadə, Y.Əlizadə və Fərhad Ağazadə tərəfindən yazılmışdır. Bu kitab «İşçinin II kitabı» (1923, əski əlifba ilə) kimi böyüklər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslək «Yeni türk əlifbası» kimi əlifba və oxu materiallarından ibarətdir. Oxu materialları böyüklərin siyasi savadlanması və ölkəmiz haqda məlumatlar əldə etmək məqsədi daşıyır. Burada da əlifbanın düzülüşü, ərəb və rum rəqəmləri verilir. Dərsləkdə hərflər əlifba sırası ilə deyil, işlənmə tezliyinə görə, çox işlənən hərflər əvvəl, az işlənən hərflər sonra, həm də hərflərin və hərflərə aid nümunələrin yazı və çap variantı verilmişdir. Burada Azərbaycanda xalça toxuculuğu, ipək toxuculuğu, balıqçılıq, mis mədəni, duz sənayesi, neft və neft quyusunun qazılması, meşə təsərrüfatı, qoyunçuluq, çəltik əkini, çay, kartof bitkiləri, şəkər, arıçılıq, Azərbaycanın coğrafiyası, təsərrüfatı, çayları və həmin dövrü əks etdirən hadisələr haqda məlumat verilir. «Savada doğru» kitabını bir dərslək olmaqdan əlavə, ən gözəl məlumat kitabı adlandırmaq olar.

F.Ağazadənin sırf dilçiliklə bağlı, Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid qiymətli dərsləyi B.Çobanzadə ilə birlikdə yazdığı “**Türk qrameri**”dir (1929). Həmin ilə qədər Azərbaycan dilçiliyinə aid bir çoxlarının: M.Kazımbəyin «Грамматика турецко-татарского языка» (1839), Ə.Axundzadənin “Müxtəsər sərf” (1891), N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” (1899), Q.Rəşad və M.Axundzadənin “Rəhbəri-sərf” (1910), Əhməd Rasimin “Müxtəsər sərf-nəhv” (1919), Məhəmmədətağı Sidqinin “Sərf və nəhv”, İsmayil Hikmət, Abdulla Şaiq, Seyid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadənin “Türkcə sərf-nəhv” (1924) əsərləri olsa da, bunu o vaxta qədər Azərbaycan dilinə aid Azərbaycan dilində yazılmış ən mükəmməl dərslək hesab etmək olar. “Türk qrameri” müasir baxımdan mükəmməl Azərbaycan dili dərsləyi tələblərinə cavab verə bilməsə də, o dövr üçün səviyyəli dərslək idi və 1930-cu illərdə tərtib edilmiş orta məktəb dərsləklərinə müsbət mənada təsir göstərmişdir. Kitabın «İmla» və «Durğu işarələri» bəhslərini Fərhad Ağazadə,

qalanlarını B.Çobanzadə yazmışdır. Kitabın müqəddiməsində B.Çobanzadə yazır: «İmla», «Durğu işarələri» kibi dil tədrisinə böyük əməli və nəzəri əhəmiyyəti olan bəhslər də olduqca müfəssəl surətdə təsrih olunmuşdur» (8, 5). «İmla» bəhsi barədə Ə.Ağayev yazır: «F.Ağazadə dilimizin ilk orfoqrafiyasını «meydana gətirmək» məqsədilə yazdığı «İmla» əsərində əsl məqsədə keçməzdən əvvəl öhdəsinə götürdüyü işin məsuliyyətindən danışır və stabil orfoqrafiya yaratmağın dilimizin tədrisi üçün faydalı olduğunu qeyd edir. Daha sonra müəllif «hərgah bu məsələdə az-çox müvəffəqiyyət qazanmış olsaq, şübhəsiz ki, bununla imla məsələsinin ilk həllini qoymuş olacağıq», - deyərək gördüyü işin müvəffəqiyyətinə inamla yanaşır» (2,88). Deməli, Fərhad Ağazadənin özünün etiraf etdiyi kimi, orfoqrafiyanın, yəni imla qaydalarının təməl daşını qoyanlardan biri məhz F.Ağazadədir. İ.Hacıyeva F.Ağazadənin imla sahəsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirir: «Ümumiyyətlə, F.Ağazadənin imlamız ilə bağlı dedikləri fikirlər öz dövrü üçün təqdirəlayiqdir, bəzi fikirlər isə sonralar öz doğruluğunu isbata yetirdi» (11,150). Ümumi halda götürüldükdə, hətta I imla konfransı da vahid və dəqiq orfoqrafiya qaydaları hazırlaya bilmədi. Lakin F.Ağazadənin orfoqrafiya sahəsindəki xidmətləri imla prinsiplərinin müəyyənləşməsində ilk təşəbbüs kimi qiymətlidir.

“İmla” müqəddimə və 3 hissədən ibarətdir, 19 səhifəlik yazıdır. Burada göstərilir ki, “Dil çox sürətlə yeniləşir, amma imlanı o sürətlə yeniləşdirmək mümkün olmur. Ancaq heç olmasa, hər yarım əsrdə bir dəfə imla qanunları nəzərdən keçirilməli və canlı ədəbi tələffüzə görə də islah edilməlidir” (8, 183). F.Ağazadə müqəddimədə imla üçün əsas olan ədəbi dilin yaranması və bunun nədənsə ibarət olması haqda fikir söyləyir. Burada o, “İmla üçün lisani-əsas” əsərindən də istifadə etmişdir. Onun fikrincə, ədəbi dil canlı şivələrdən birinin ya bir neçəsinin əsasında yaradılır və qəbul olunmuş şivənin də tələffüzü yazı üçün əsas olur. Burada F.Ağazadə Türkoloji Qurultayın tövsiyələrindən yararlanmışdır.

F.Ağazadə «Türk kəlmələrinin imlası» adlanan I hissədə türk sözlərinin orfoqrafiyasını 8 bənddə müəyyənləşdirir. Bu hissə türk sözlərinin xüsusiyyətlərini təkcə orfoqrafiya baxımından deyil, həm də əsl türk sözlərini alınma sözlərdən ayırmaq baxımından bu gün də aktuallığını saxlayır.

F.Ağazadə II hissədə “Ərəb kəlmələrinin imlası»nda alınma sözlərə bu mövqedən yanaşaraq: «Türkcədə işlənən və mənimsənilməmiş ərəb sözləri türkcənin tələffüz qanunlarına tabe olmalıdır, necə ki, başqa dillərdə belə olur» - deyərək 6 bənddə yazı qaydaları müəyyənləşdirir. Hissənin sonunda bu nəticəyə gəlir: «Ancaq dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun içərisinə soxulmuş əcnəbi kəlmələri – o dilə tabe olmayıb, başlı-başına və öz qanunları ilə yaşasın. Ərəb kəlmələrinin bu imtiyazlığı gərək ləğv edilsin ki, türk dili qramerinin bir çox üstünlükləri və o cümlədən də imla məsələsi aydınlaşdırıla bilsin» (8,195). «Əcnəbi kəlmələrin imlası» adlanan III hissədə Avropa sözlərinin yazılışından 15 bənddə bəhs edilir.

Beləliklə, «İmla» bəhsində orfoqrafiyamızın əsasını qoymuş qaydalardan

bəhs edilir ki, «sonralar orfoqrafiyamızda əsasən özünün doğruluğunu sübut etmişdir» (2, 90). Bu sahədə özündən sonra yazılan əsərlərdə «İmla»nın təsiri özünü göstərir.

Müasir dövrümüzdə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bu və ya digər ədəbi dilin yazı mədəniyyətində orfoqriya qaydaları nə dərəcədə vacib və hətta rəsmi mövqə tutursa, durğu işarələri qaydalarına da bir o qədər mühüm əhəmiyyət verilir. Azərbaycan ədəbi dilinin yazısı öz inkişafında bu mərhələni XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq keçmişdir. Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələri haqqında ilk məlumat F.Ağazadəyə məxsusdur. «Türk qrameri»ndə Fərhad Ağazadənin yazdığı bəhslərindən biri də «Durğu işarələri»dir. Azərbaycan dilçiliyində çox məsələlərin ilk təşəbbüskarı olan F.Ağazadə orfoqriya qaydaları və durğu işarələri haqda da ilk dəfə müfəssəl məlumat vermişdir.

F.Ağazadə göstərir ki, durğu işarələrini işlətmək üçün qrammatikada xüsusi qanun olmalıdır. Burada F.Ağazadə dilimizdə işlənən durğu işarələrinin meydana gəlməsi tarixi, işlənmə məqamı haqda məlumat verir. Həmin işarələr bunlardır: nöqtə (.), vergül (,), sual işarəsi (?), nida işarəsi (!) çox nöqtə (...), qəsiddə (-), mötərizələr (), və dırnaq («») işarəsi. O, durğu işarələrinin tərifini belə verir: «Kəlmələrin və cümlələrin aralarındakı durğunluq, məzmunlarına görə gah uzadılır, gah da qısaldılır. Bu durğunlukları yazıda göstərmək üçün xüsusi durğu işarələri işlədilir». (8,154).

Durğu işarələrinin tarixinə dair məlumatlar çox maraqlıdır. «Durğu işarələrinin işlədilməsində müəyyən qanunlar olmalıdır», - deyən F.Ağazadə fikrini belə davam etdirir: «Ancaq bu qanunlar Avropa dillərində çoxdan qərarlaşmışsa da, türk dilində, xüsusən Azərbaycan ləhcəsində hələ layiqincə mənimsənilməmişdir. İndiki halda durğu işarələri işlənməyə başlanmışsa da, türk qramerlərində bu xüsusda müfəssəl məlumat hələ verilməmişdir» (8,157). Daha sonra o, 44 bənddən ibarət qaydalar irəli sürür. Vergülün işlənmə yükünü 19 bənddə müəyyən edir. F.Ağazadə göstərdiyi hər bənddə durğu işarələrinin işlənməsinə aid çox misallar işlədir və bunların çox hissəsi A.Səhhət və M.Ə.Sabirdən gətirdiyi misallardır. Bütün bunları nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, F.Ağazadənin tərtib etdiyi durğu işarələrinin işlənmə qaydası ilə onların indiki işlənmə məqamları arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Yalnız F.Ağazadə “da” iştirak bağlayıcısından əvvəl vergül işlədir. İndi ondan sonra vergül qoyulur. Bir də «və» bağlayıcısından sonra da F.Ağazadə vergülün işləndiyini göstərir.

Beləliklə, Fərhad Ağazadə 30 illik müəllimlik fəaliyyəti dövründə görkəmli pedaqoq və 8 dərslük müəllifi olan metodist kimi məşhurlaşmışdır. Onun metodikaya aid elmi əsəri olmasa da, F.Ağazadə bir sıra məqalələrində qiymətli metodik mülahizələr irəli sürmüşdür. Fərhad Ağazadə uşaq bağçasının böyük qruplarında məktəbdə təhsil almağa hazırlıq prosesinin nəzəri əsasını və metodikasını işləmiş, uşaq bağçalarında yeni əlifba ilə savad öyrədilməsinin əsasını qoymuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Şaiq. Xatirələrim, Bakı, 1961, 364 s.
2. Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987, 122 s.
3. Ağazadə F. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı: Kaspi, 1912, 188 s.
4. Ağazadə F., Mahmudbəyov M., Əbdürrəhmanzadə S., Axundzadə S., Əfəndizadə A. İkinci il. Bakı: 1908, 1912, 1925.
5. Ağazadə F., Axundzadə S., Məhərrəmzadə M.C. Yeni Türk əlifbası, Bakı: Qızıl Şərq, 1924, 79 s.
6. Ağazadə F., Əliyev Y., Sanılı H. Zəhmət məktəbi. Bakı: 1926, 1928, 182 s.
7. Ağazadə F., Mircəfərzadə M., Əlizadə Y., Möhsünzadə M.C. Savada doğru. Bakı: 1927, 1928, 165 s.
8. Ağazadə F., Çobanzadə B. Türk qrameri. Bakı: 1928, 201 s.
9. Hacıbəyov Ü. İkinci il // Tərəqqi qəz., 1908, № 32.
10. Həşimli H. Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə ədəbi-elmi fikir. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 220 s.
11. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. Bakı: İqtisad Universiteti, 2005, 400 s.
12. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı: BDU, 1991, 457 s.
13. Ö.F. Yazımız, dilimiz, İkinci ilimiz // Tərəqqi qəz., 1909, №41, 42, 47, 49, 52, 53, 55.
14. İsaخانlı İ. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid. Tarixə qısa baxış və Fərhad Ağazadə // "Xəzər xəbər" jurnalı, noyabr, dekabr 2005, № 197 (8-13); 198 (8-13); 199 (12-17)
15. Агазаде Ф. История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР. Баку: 1926.

УЧЕБНИКИ ФАРХАДА АГАЗАДЕ

Е.В.ГАХРАМАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В этой статье дается сведения о новых алфавитных проектах разработанные до Фархада Агазаде - активного общественного деятеля, видного лингвиста, опытного педагога, передового методиста, публициста и неустанный борца за новый алфавит с латынской графикой. В этой статье также были рассмотрены учебники Фархад Агазаде и были обобщены его взгляды на процесс обучения Азербайджанского языка.

Ключевые слова: Фархада Агазаде, методист, учебник, обучения Азербайджанского языка, алфавит

FARHAD AGAZADEH'S TEXTBOOKS

Y.V.GAHRAMANLY

SUMMARY

This article deals with the investigation of the prominent linguist, Farhad Agazadeh's heritage. Farhad Agazadeh was not only an active public figure, a passionate teacher, an experienced methodist, but also an irrepensible campaigner of a new alphabet with the Latin script. In this article, Farhad Agazadeh's all textbooks have been looked through and his viewpoints in the process of teaching the Azerbaijani language have been generalized.

Key words: Farhad Agazadeh, methodist, textbook, teaching the Azerbaijani language, alphabet